

A Pécsi Tudományegyetem
Irodalomtörténeti Tanszékeinek kiadványsorozata

Thienemann-előadások
Sorozatszerkesztő: Nagy Imre
9.

Dekonstrukció és esztétika

Írta:
Angyalosi Gergely

⌘
KRONOSZ

Megjelenik a Kronosz Kiadó gondozásában.

Angyalosi Gergely

Dekonstrukció és esztétika

THIENEMANN - ELŐADÁSOK
9.

Sorozatszerkesztő
NAGY IMRE

Angyalosi Gergely

DEKONSTRUKCIÓ ÉS ESZTÉTIKA

Kronosz Kiadó

Pécs, 2018

Jelen elektronikus kiadvány a Kronosz Kiadó gondozásában

2018-ban megjelent nyomtatott kötet változatlan kiadása

pdf ISBN 978-615-6027-43-6

© Angyalosi Gergely

© Pécsi Tudományegyetem Irodalomtörténeti Tanszékei

© Kronosz Kiadó

Tartalom

Bevezetés helyett	7
Szöveg – valóság – dekonstrukció	13
Van-e élet a szövegen kívül?	13
Épületek dekonstruktív írása és olvasása	19
Dekonstrukció és posztmodern – az építészet ürügyén	26
A filozófus és az „építőmesterek”	31
Derrida és az irodalom: a titok példája	62
A titok: az irodalom indítéka és mozgatója	62
Titok és megbocsátás: Kafka levele	66
Az irodalom felelőssége: irodalom és demokrácia	70
Az irodalmi mű dekonstruktív megközelítése	78
A derridai kommentár mint a mű kísértete (Genet, Sartre, Artaud)	78
Az irodalmi szöveg filozófiai olvasatának lehetőségei	83
A név, az aláírás és a mű	100
Szignatúra és testamentum	100
A kísértet aláírása: Nietzsche, Joyce, Ponge, Marx	106
A tanúsítás poétikája: Paul Celan	115
Az irodalom lényegnélkülisége: Mallarmé	125
Az esztétikum gazdaságtana	159

Bevezetés helyett

Évek óta tervezek egy könyvet írni Jacques Derrida és a műalkotások viszonyáról, magyarán arról a kérdésről, hogy beszélhetünk-e a dekonstrukció esztétikájáról (ha az egyszerűsítés kedvéért egy pillanatig azonosítjuk filozófiáját a dekonstrukcióval, ami persze azonnal megkérdőjelezhető). Természetesen kérdések is felmerültek bennem ezzel a tervvel kapcsolatban. Szükség van-e egy ilyen könyvre, hasznát láthatja-e a szakma, amelyen a jelen esetben a magyar irodalomtudományt értem? Érdekes-e a mi szempontunkból újraértelmezni ezt a világszerkezet kommentált szerzőt, akinek szerencsére már nálunk is van színvonalas szakirodalma? Még sorolhatnám a különféle, egyébként teljesen jogos aggályokat, de nem teszem. Csak azt szögezem le, hogy két dolog motivált abban a döntésemben, hogy nekikezdek ennek a munkának. Az egyik az volt, hogy a kilencvenes években Derridának ígéretet tettem a könyv megírására. 2000-ben, pécsi látogatása során meglepetésemre ő maga emlékeztetett erre. „Meg fogja írni?” – kérdezte, amire én persze igennel válaszoltam, és ez az „igen” folyamatosan nyomasztott az elmúlt másfél évtizedben. A másik ösztönző és bátorító tényező a mostani pécsi meghívás volt.¹ Többé nem térhettem ki a feladat elől.

Mondandómat egy Thienemannra való hivatkozással kezdem, s ez nem csupán tiszteletkör. Thienemann számára már csak műveltségének szerkezetéből, vagyis a német kultúrához való kötődéséből adódóan is igen fontos volt a filozófia; én pedig a továbbiakban egy filozófusnak az irodalomra vonatkozó nézeteiről, az irodalom filozófiai megközelítésének lehetőségeiről (is) fogok beszélni. Thienemann, amikor hátrahagyott önéletrajzi feljegyzéseiben a magyar szellemtörténet kialakításának első törekvéseiről beszél, teljesen magányosnak látatja magát.

¹ 2015. november 12-én és 13-án azonos címmel három „Thienemann-előadást” tartottam a Pécsi Tudományegyetemen.

Ennek a magánynak az egyik okát abban véli megtalálni, hogy azok a kollégái, akikkel együtt akart dolgozni, merőben elutasították a filozófiának az irodalomra való alkalmazását. „A pozitivizmus oly mélyen bele volt ágyazva ennek a generációnak gondolkodásába, a »filozófia« olyan gyanút keltő »spekulatív« valami volt, ami a tudományos módszer alapos tárgyyszerűségét valami dilettáns ingoványba vezető tendenciának lát[ta], hogy meg voltak arról győződve, hogy a tudománynak, a magyar történelemnek filozófiamentesnek kell lennie.” (Pedig, mint hozzászólás, a pozitivizmus is filozófia, noha ennek a belátására ezekben a szakmai körökben nem volt fogadókészség.)² „Előbb mondtam, hogy »szellemtörténet« címen irodalomtörténet helyett voltaképpen magyar filozófiatörténetet értettem, abban az értelemben, hogy minden szellemi alkotásnak, ha nem is tudatos, filozófiai tartalma van.”³ Néhányan, mint írja, bizonyos gondolatokat persze átvettek a szellemtörténetből. „Így lettek Szekfű, sőt Horváth János a magyar szellemtörténet protagonistái.” „Nem volt »szellemtörténeti« munkatársam” – összegzi a helyzetet. Egy másik megjegyzése ugyanebből a kötetből jól mutatja azt a távolságot, amely közte és a korabeli irodalomtörténet-írás általánosnak mondható szemlélete között állt fenn, és amelynek a gyökere egy meglepően aktuálisnak látszó, voltaképpen filozófiai gondolat. A saját, a pozitivizmusétól eltérő történelemszemléletét a következőképpen írja le. „Nem »oknyomozó« történelmet [*kívánt művelni* – A. G.], hanem szimptomákat [*sic!*], egyidejű jelenségeket leíró történelmet. Sok orvosi beszélgetésemből az a meggyőződés szűrődött le bennem, hogy voltaképp sosem tudjuk, mi egy betegség oka, miért egyik ember valami baktérium [*okozta*] betegséggel, egy másik ember immunitása [*csökkenése miatt betegszik meg*]. Mi nem az okozatokat tudjuk, csak látjuk a szimptomákat, amint megjelennek. „Minden csak jelenség” – teszi hozzá. „És mint jelenség, minden mindennel összefügg.” [...] „A történelemnek ez a szinkronikus [*sic!*] szemlélete, az egyidejűségnek soha meg nem magyarázható leírása, merőben ellenkezett az oksági láncolatokban gondolkodókkal.”

² Thienemann Tivadar: *Az utókor címére. Thienemann Tivadar hátrahagyott életrajzi feljegyzései*. Sajtó alá rendezte: Koncz Lajos. Pro Pannonia, Pécs, 2010. 58–59.

³ I. m. 120.

Bármilyen meglepőnek látszódhat is, több ponton is találunk majd hasonlóságokat, vagy inkább homológiákat Thienemann és Derrida szemléletmódja és metaforikája között. A francia filozófus – igaz, nem az irodalomtörténetről, hanem a kommentárról szólván – szintén a fertőzés, kontaminálás, „parazitálás” metaforákat és hasonlatokat alkalmazza, és ugyanúgy nem pejoratív értelemben, mint Thienemann. Ő kétségkívül a betegségek kialakulásáról beszél, de igazából az orvosi szimptomatika érdeklí, vagyis az organizmusok elkerülhetetlen egymásba hatolásának, egymásra hatásának különböző módozatai, és azok leírásának lehetőségei. A lényeg itt az organikus fejlődési láncolatok ok-okozati magyarázatokra való visszavezetésének elutasítása. Emlékezhetünk arra, hogy a magyar tudós az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* elején azt a megállapítást teszi, hogy az újabb irodalomtörténet kikapcsolta a *hatás* fogalmát, „és a recepció, a befogadás fogalmát vezette be helyette. A tevékenységet nem az átadó, hanem a befogadó fejtí ki.”⁴ Ez a kijelentés túlzás nélkül nevezhető a saját korát megelőző tételnek, és nem véletlenül idézi fel a német recepcióesztétika három évtizeddel későbbi attitűdjét. Igaz, ezt azzal az érveléssel támasztja alá, hogy a szerves élet „recipiál, asszimilál”, vagyis a fenomenalista szemléletmódot (nyilván őszintén) megpróbálja összebékíteni az organicista elképzeléssel. Ám a későbbi feljegyzés a szinkronikus történelemszemléletről meghökkentő hasonlóságot mutat nem csupán Foucault „kartográfiai” történelemfelfogásával, hanem Derridának a felszíni jelentéskonfigurációkról alkotott elképzeléseivel is – mint azt majd látni fogjuk. Azt se hagyjuk említetlenül, hogy Thienemann szerint a hatások kutatása csak az egyezések feltárására, míg a recepcióé éppen a különbözőségek kimutatására alkalmas. „Az aktivitás nem a múlt emlékeiből, a görög vagy római irodalomból, hanem a receptív jelenből indul ki.”⁵ Márpedig a különbség, a különbözőség, az elkülönöződés fogalmainak jelentőségét a huszadik század második felének francia filozófiájában aligha lehet eltúlozni. (Ezúttal csak megemlítem Vincent Descombes *Le même et l'autre* (Az ugyanaz és a másik) című köny-

⁴ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*. Danubia Könyvkiadó, Pécs, 1931. 10.

⁵ I. m. 11.

vét, amely közel fél évszázad francia filozófiáját kísérli meg összefoglalni a *különbség* jegyében.⁶⁾ Thienemannt tehát többek között kiemeli a saját korából az átlagosnál jóval intenzívebb filozófiai érdeklődése, valamint az inkább talán ösztönösnek, mint tudatosnak mondható törekvése, hogy ne a mélység-felszín oppozícióban gondolkodjék, hanem egyfajta fenomenológiai attitűdre törekedve a „felszíni”, vagyis a látható és érzékelhető jelenségek konfigurációit és összefüggéseit próbálja meg leírni. Ennek alapján bizonyos pontokon jogosan lesz összevethető az irodalom és a filozófia kapcsolatának Derrida által képviselt módozataival. Ha összevetjük az *Alapfogalmak* írás- és irodalomkoncepcióját azzal, amit Derridánál olvashatunk erről a *Grammatológiában*, azt a nem igazán meglepő észrevételt tehetjük, hogy a fiatal szellemtörténész abban a metafizikai szemléletkörben helyezkedik el, amelyet Derrida fono-logocentrizmusnak nevez. Tehát az a kiindulópontja, hogy az irodalom legősibb és legegyszerűbb formája a szóhagyomány. Ugyanakkor már a munka elején leszögezi, hogy „Írás nélkül nincsen irodalom: a litteratura szó is eredetileg írni-olvasni tudást jelentett.”⁷ Ellenben az a mód, ahogyan a szóhagyomány működés módját leírja és jellemzi, nem teljesen összeegyeztethetetlen Derridának azzal a felfogásával, mely szerint a szóbeli hagyományozás is egyfajta írásnak tekinthető, s ebben az értelemben az „ős-írás” megelőzi a szóbeliséget. Amikor Thienemann arról beszél, hogy a primitív nyelvi gondolkodás számára „a kimondott szó nemcsak elvont jele, hanem képe, sőt része a kifejezett dolognak”, hogy tehát a szó hatalmába vetett hit a beszélőnek egyfajta mágikus erőt tulajdonít, akkor nyilvánvalóan Scherert követi. „Hier ist natürlich wieder dies das ursprüngliche Verhältnis: lebendige Rede; die Zuhörer im Kreise; der Redner spricht zu ihnen. Dies Natur- und Grundverhältnis tritt auch vielfach litterarisch hervor: durch die Anrede »Ihr«...” – írta Scherer az 1880-as években.⁸ Ehhez Thienemann hozzáteszi, hogy kezdetben minden szövegváltozat külön individuumnak számít, s hogy az írástalan szövegnek nincs címe: alakuló

⁶ Vincent Descombes: *Le même et l'autre – Quarante-cinq ans de philosophie française (1933–1978)*, Les Éditions de Minuit, 1979.

⁷ Thienemann Tivadar: *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, i. m. 48.

⁸ https://www.uni-due.de/lyriktheorie/texte/1888_scherer.html

szövegről van szó. A szóhagyományozódás későbbi szakasza azonban „olyan stílus kialakulásához vezet, amely az írott betű segítségével is maradandó formákba tudja önteni a nyelvet”, s ezt az állandó szókapcsolatok, ismétlődések, alliterációk, vagyis a formulaszerűség révén éri el – szemben a közönséges beszédhasználattal, amely állandóan új szókapcsolatokat teremt.⁹ Kialakul a költészet és a próza különbsége, amelynek a lényege ebben az időben az, hogy a líra kötött, az emlékezetbe vésődő szöveget alkot.¹⁰ De hasonlóképpen funkcionálnak például a germán jogi formulák, s ezek variációi, hiszen a cél az, hogy megmásíthatatlan formulákba öntsék a nyelvet, mert ez biztosítja a „jogi cselekmény objektív fennmaradását és érvényét”, vagyis az időtlen maradandóságot. Ennek a fejlődésnek a végpontján alakul ki a néma olvasás. Ez a másolás kora, de Thienemann figyelmeztet, hogy még ekkor is individuálisak maradnak a kéziratok (minden ismétlés újabb alakot ölt).¹¹ A másoló még mindig eltakarja a szerzőt, azaz „nem pusztán sokszorosít, hanem a szöveget alakítva bizonyos határig mindig szerzővé lesz, a szerző viszont [...] forrásaihoz ragaszkodva másoló-nak tudja magát és írni-olvasni tudását tekinti a maga igazi értékadó tulajdonságának.” Ehhez Thienemann még egy nagyon érdekes megállapítást fűz. „A másolás, az új szöveg alkotása, a saját szövegnek vagy az idegen szövegnek fölolvása: ezek a különféle produktív és reprodukív tevékenységek még kevéssé különültek el egymástól az írás kezdetleges fokán. A középkori német irodalomban sok példát találhatunk, mely azt bizonyítja, hogy a szöveget alkotó szerző, mikor ír, fölolvásónak képzei magát.”¹² Nem hiszem, hogy nagyon elvetném a sulykot, ha azt sugallom, hogy ezzel a szituációval vagy tapasztalattal valamilyen formában újra találkozhatunk a posztmodern irodalomban, mi több, az irodalom Derrida által megkísérelt „dekonstruktív kommentárjában” is. A szerző és a másoló, a lejegyző és a felolvasó szerepkörének elbizonytalanodása és fölcserélődésük lehetősége természetesen nem játszhatja ugyanazt a szerepet, mint a középkori irodalomban. Hiszen köz-

⁹ Thienemann, i. m. 53.

¹⁰ I. m. 66.

¹¹ I. m. 89.

¹² I. m. 91, 121.

ben lezajlott egy folyamat, melynek során az irodalom kezdte „átfogni az egész szellemi életet, uralomra tört, önmagáért való szellemi nagyhatalom lett”. Thienemann a 19. századra teszi azt az időszakot, amikor megjelenik „az írás újonnan felfedezett célja: az irodalom”.¹³ Ekkor nő meg a távolság a nyelv írott és beszélt formája között. Tehát amikor a 20. század második felének és a 21. század elejének irodalma vagy interpretációs gyakorlata eljátszik a szerepek felcserélésével, akkor egyszerre valósít meg valami olyasmit, ami már valamiképpen létezett a történelemben, és tér el attól a saját történeti szituációjának meghatározottságai szerint. Időközben ugyanis megtörtént a személyiség fölfedezése mint irodalmi jelenség, amikor is „az egyes ember tudatosan historizálni igyekszik önmagát és másokat a következő nemzedékek számára”.¹⁴ Végül: az a mozzanat is megjelenik Thienemann-nál, amit Derrida az irodalomnak a kinyilvánítandó igazsághoz való viszonyáról mond. Mint látni fogjuk, ez úgy is megfogalmazható: az irodalom intézménye mindig magában foglalja a *bocsánatkérés* gesztusát – semmiért, pontosabban azért, mert „semmit” sem akar mondani a köznapi értelemben vett referencialitás módjában. Az *Irodalomtörténeti alapfogalmakban* erről azt olvashatjuk, hogy kezdetben az irodalmi fikciót mint hazugságot jelenítik meg, amely úgy van előadva, mintha igaz volna. Ennek tulajdonítható a fikciót kísérő sok „mentegetőzés”, a forrásokra való folyamatos hivatkozás.¹⁵ Mindezeket a megjegyzéseket a Thienemann emléke előtti főhajtásnak szántam. Hiszen mondhatunk-e nagyobb dicséretet egy nyolc évtizeddel ezelőtt született irodalomtudományi munka szerzőjéről annál, hogy megállapítjuk: nem csupán bevonható a kortárs filozófiai és irodalmi diskurzusok játékterébe, hanem helyenként sajátos megvilágítást is ad azoknak.

¹³ I. m. 170.

¹⁴ I. m. 208.

¹⁵ I. m. 213.